

A regále- bérlettől a viriliz- musig

A tisztaeszlári zsidó
nagybérlők, Lichtmann
Mór és fiai

KÖVÉR GYÖRGY

A mai átlagolvasó számára a főcím két kulcskategóriája keveset mond. Pedig a 19. századi felhalmozásnak az olyan kisebb királyi haszonvételek (*jura regalia minora*) mint a kocsmá, a mézszárszék vagy a malom bérlete egyik kiemelkedően fontos emeltyűi, a legnagyobb egyenes adófizetők sorába (virilizmus) kerülés pedig a dualizmus korában annak meglehetősen pontos fokmérője volt. Szekfű Gyula tipikusnak tartotta a „magyar kapitalista fejlődésre” azt az utat, amelynek során a zsidó regálebérlő pályáíve a „máramarosi pálinkamérésből pesti üzletbe, onnan bécsi bankba” vezetett.¹ Ne bolygassuk most azt a nehezen megválaszolható kérdést, hogy mi a tipikus, s hogy honnan tudta a statisztikák- kal szemben mindig gyanakvó Szekfű, s mivel mérte, hogy melyik karrier az. Érjük be annak megállapításával, hogy a Mára- marosból Pestre vivő szakaszon túl, némi önellentmondás- ként, a Bécsig tartó kimenetet is ezúttal a „magyar kapitalizmushoz” sorolta. Mindez azonban Szekfűnél csak része a „magyar kapitalizmus = zsidó kapitalizmus” tétel megalapozásának, amely egy oldallal később ekképpen teljesedett be: „A galíciai bevándorló még meg sem melegedhetett, máris részesévé lőn a hatalmas kapitalista gépezetnek, miután a már hazai magyar zsidóság elvileg nem volt hajlandó elzárkózni ez idegen kultúrájú és etikájú bevándorló fajtól.”² Ha azonban a „magyar kapitalizmust” legalább is alapjaiban agrárkapitalizmusnak tekintjük, kikerülhetetlen a kérdés, hogyan vette ki a részét a vidékek zsidósága a mezőgazdaság tőkés átalakulásából, mi lett

¹ Szekfű Gyula: Három nemzedék. *Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920. 218. old.

azzal a számszerű többséggel, amelyik nem ment Pestre (vagy Bécsbe), hanem a falvakban és kisvárosokban maradt. S amennyiben volt a magyarországi kapitalizmusnak „neológ” útja, vajon miben különbözött ettől az „ortodox” út, ha ennek a dichotómiának a gazdasági fejlődés nézőpontjából lehet egyáltalán jelentést tulajdonítani. S az sem lehet számunkra közömbös, vajon milyen jellegzetes különbségeket láthatunk az ortodoxia egyes nemzedékei és családi leágázásai között.

Az, hogy a nagybirtokos saját kezelésében tartotta-e földjeit a jobbágyfelszabadítás után vagy – legalább részben – bérletbe adta, nemcsak pillanatnyi pénzügyi helyzetétől függött, hanem attól is, hogy – minimum az év bizonyos részében – helyben lakott-e, illetve, hogy a birtoktestek milyen távolságra estek kastélyától, udvarházától.

Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után távolról sem csak zsidók béreltek birtokokat. A határ legnagyobb (katolikus) földesurának, Kállay Gusztávnak a faluközpontban lévő kastélyától legtávolabb eső bashalmi „tanyáján” az ötvenes évektől a Graefl testvérek, Károly és József gazdálkodtak, utóbbiból 1881-ben, már Eszlárról való elkerülése után szabolcsi főispán lett.³ Graefl József Eszláron nősült 1862-ben, 50

éves korában.⁴ Ekkortájt építtette a bashalmi kastélyt is.⁵ Miután Kállay Gusztáv halála előtt nem sokkal kénytelen volt eladni eszlári birtokait a Dessewffyeknek, a bashalmi kastélyba gróf Dessewffy Miklós veje, gróf Pongrácz Jenő költözött, aki a kastélyt kibővítette, a birtokot előbb saját kezelésbe vette, majd mire apósa meghalt, tulajdonosként állattenyésztő mintagazdaságot alakított ki rajta. Kállay Béni sóstói „tanyáját” Szilvásy [sic!] János bírta haszonbérben 1874-ben bekövetkezett haláláig, utána pedig a bérlő özvegye vitte tovább ezt a gazdaságot.⁶ A korabeli térképeken a tanyákat legtöbbször nem tulajdonosukról, hanem bérlőjükről (építetőjükről) nevezték el: a sóstói tanya például a 3. katonai térképfelvételeken 1888 körül „Szilvási tanya”-ként szerepelt. A kataszteri térképek alapján ilyen módon – kellő óvatossággal és némi terepismerettel – más építetőkre is következtethetünk: a határ déli részén, a (református) Bánffy-leányágon továbbörökített Wesselényi-birtokon bukkant fel az ún. Hamari dűlőben a kiigazított 1870-es térképeken az Ólnak helye (másként Gaiger [értsd: Geiger]) tanya, amelyet viszont az 1894-es birtokrészteli jegyzőkönyvben akkor Degenfeld Ágoston-né (szül. Karacsay Melánia) tulajdonaként (s mellesleg a sokkal előkelőbbben

3 Á. Varga László: Graefl József. A szolnoki polgári házból a szabolcsi főispáni székbe. In: *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Eger, 2002. 437–449. old.

4 MOL A 2568 TE ref. ak. 31. (1862. nov. 12.) Graefl katolikus, felesége, báró Györffy Róza viszont unitárius volt.

5 Borovszky Samu (szerk.): *Szabolcs vármegye*. Budapest é. n. [1900]. 70. old.

6 Kállay Béni: *Napló*. I. k. 1863–64. MOL P 344 40. cs. E/ b. 155. (1864. okt. 13.) A

helyben szokásos bérleti feltételekhez ld. „Szilvássynak Eszlári birtokomat újra haszonbérbe adom 1866 Szt. Györgytől számítandó 12 évre 2400 frt évi haszonbérért és a tett épületek ingyen birtokomba bocsátásáért.” A korabeli levelezésben a bérlő neve hol Szilvássy, hol Szilvásy alakban íródott, de a halotti anyakönyv bejegyzése szerint Szilvási János 1874. július 6-án hunyt el, 61 éves korában. MOL A 900. TE. r. kat. anyakönyvek. 31.

hangzó Homory dűlőben) immár Alter-tanyaként írnak össze.⁷ Ha pusztán a nevek (no meg a térképek) alapján nem akarunk túlságosan előre szaladni a következtetésekben, azt mondhatjuk, hogy az állattartásra szolgáló épületeket eredetileg a Geiger nevű bérlő emelhetette, míg az új lakóépülettel felszerelt tanyát már egy másik, Alter nevű. Pusztán visszaigazolásként a virtuális terepbejárásnak: mind Geiger Emánuel, mind Alter Mór nevű zsidó bérlő felbukkan az eszlári történetben. De nem kell a távoli határban keresgélni: Tiszaeszlár Tótfalu nevű részén (a falu 1858 és 1890 között Ófaluból, Tótfaluból és Újfaluból állt) a kataszteri térképek „Bethlehen-hof” [sic!] gyanánt neveznek egy nagyobb telken néhány épületet, amit aztán a nyolcvanas években, a nagy per idején már csak Lichtmann-udvarként visznek a térképre. Ez a szintén Erdélyben élő gróf Bethlen Sándorné, báró Bánffy Jozefa birtokközpontja volt.

Tulajdon és bérlet viszonylatában különleges esetnek számított a református Ónody Géza középirtoka, akinek apja még maga gazdálkodott, majd a megörökölt földet fia 1880-ban a mecenzéfi katolikus vasgyáros Pöhm családnak adta el, majd rögtön vissza is bérelte tőlük az egészet. 1890 után további tulajdonosváltásokról is tudunk: Kállay

Béni középirtokát a szomszédos Nagyfaluban is birtokos, nyíregyházi illetőségű Feldheim Emánuel vette meg, a Wesselényi Ferenc 1890-es halála után absztinens református nagyirtokon (Degenfeldné Karacsay) viszont zsidó és keresztény bérlők több nagyüzem keretében külön-külön gazdálkodtak.⁸

Első látásra tehát Eszláron nem látszik igazolódni néhány bevett sztereotípiája: a zsidó bérlet nemcsak nem nyert teret, hanem a korábbi zsidó bérlet területe is inkább összehűkül a századfordulóra. S bár eleinte a katolikus birtokosok keresztény bérlőkkel szerződtek, a távol élő református birtokosok pedig inkább zsidó bérlőkkel, ám a későbbiekben ez a felekezeti színezett kép összekuszálódott. A református tulajdonosból bérlő lett hajdani saját földjén, amely most egy katolikus nevében állt a telekkönyvben, zsidó földtulajdon létesítésére pedig egy korábbi keresztény bérlet területén, s értelemszerűen nem a korábbi bérlő által került sor. Bérlet és tulajdon tehát a felhalmozás útján Eszláron nem ugyanannak a lépcsőnek egymást követő grádicsai voltak, s úgy tűnik, különösen nem a zsidó bérlők számára.

Az antiszemita irodalom kedvenc, bár elmentmondásos toposza a zsidó bérlővel kap-

7 MOL S 79 759. cs. 947 Tiszaeszlár. Felvételi előrajzok. 25.; S 79. 758. cs. Tiszaeszlár, Birtokrészleti jegyzőkönyv, 1894. 2184. sz. Wesselényi Ferenc – megbízottja által – már az 1876-os árvízjárok kapcsán úgy nyilatkozott, hogy ő „csak holtiglani élvezője” a birtoknak, az igazi tulajdonos Karacsay Melánia. SZSZBML [Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár], IV. B. 411. 48. d. ad 20/1876. Karacsay Melánia (1846–1939) gróf

Karacsay Sándor és báró Wesselényi Johanna (Jenny) leánya, férjezett Degenfeld-Schomburg Ágostné volt.

8 A földbirtokviszonyokhoz összességében ld. Kövér György: Nagyirtokok Tiszaeszláron a 19. század második felében. In: Buza János et. al. (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika*. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Budapest, 2006. 143–157. old.

csolatban, hogy annak célja nem más, mint hogy kihúzza a magyar birtokos lába alól a talajt, megszerezze annak birtokát. (Némileg ütközik ezzel az a párhuzamosan hangoztatott vád, hogy a zsidó bérlő csak kiuzsorázza a földet, aztán továbbáll.)⁹ A „meggazdagodva tulajdont szerezni és elfutni” teória logikailag sántít: ha eredendően az a cél, hogy a bérlő megvegye a birtokot, akkor nem igazán érdekelt a kiszipo-lyozásában, ha meg eleve tovább akar állni, akkor nem okozhat olyan nagy örömet számára a tulajdonszerzés. Az intenció utólagos tételezése nem bizonyítható. Ugyanakkor számtalan esetet ismerünk az ellenkezőjére. Kezdve Hatvany Lajos regénybeli alakjától, Bondy Hermanntól egészen Szabolcsban Apagyi Simon legendás történetéig, „aki éjnek idején pistollyal kényszerítette Leveleki Siét

arra, hogy apagyi 1100 kat. holdas birtokát megvegye”.¹⁰

Az igazság azonban az, hogy nemcsak horizontális metszetekben tudunk keveset a bérletekről, hanem diakronikusan is – néhány esettanulmányt leszámítva – alig valamit. Nyilván megvan a forrástani oka is annak, hogy ezen a téren túlteng a feltételezés, hiszen a levéltáraknál inkább a tulajdonosoknak volt esélye a fennmaradásra, a bérlőknél nagyon kevés.

Tudomásunk szerint Beksics Gusztáv volt az első, aki – a virilis listák alapján – több megyében és országosan is kísérletet tett az 1880-as évek elejére a zsidó birtok arányának becslésére. Szerinte Szabolcs 219 legnagyobb egyenes adót fizetőjéből (168 keresztény, 51 zsidó) 156 került birtokosként a listára, s közülük 114 volt keresztény és 42 zsidó.¹¹ Anyaggyűjtése ismertetése

9 A kontradiktórikus érvelés „klasszikus” példája Petrássevich Géza „alapműve”. Eszerint a folyamat azzal indul, hogy a zsidó bérlő kezdetben „megadja a legmagasabb árt is, csakhogy bérléhez jusson”. Aztán amikor „lejár a szerződés, kimutatja, hogy a föld hozama jelentékenyen csökkent s új ajánlatot tesz alacsonyabb összeggel”. Közben folyik az eladásítás. „A vége aztán az a játéknak, hogy új bérleti szerződésre már nincs szükség, mert a zsidó bérlő időközben konvertálván a földön fekvő terheket, megvette a birtokot. Így lesz a zsidó bérlőből nagybirtokos. Kisbérleten és hagymán kezdi, nagybirtokon és libamájpástétomon végzi.” A latifundiumok urait sem kímélő érvelés azzal vádolja a bérbeadókat, hogy „azért dobják zsidóknak

prédául oda földjeiket, hogy azok kihúzzák belőle az utolsó csepp zsírt is, aztán meggazdagodva odább álljanak s mint kiegészítő salakot dobják vissza nekik a rögöt”. Petrássevich Géza: *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*. Budapest, 1904. 16–17. old.

10 Vác Elemér: Adatok a szabolcsi zsidó birtok történetéhez. In: *Szabolcsi Szemle*, 1944. 42. old. A legenda forrásként a szerző Kubinyi Zoltán ny. főszolgabíró személyes közlését jelölte meg.

11 Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Budapest, 1884. 109–112. old. Ugyan nem közli, hogy mi alapján különítette el felekezeti szerint a viriliseket, de mivel a birtokosokat – régi és új földesurakra tagolva – név szerint közli,

végén országos általánosításban Beksics – bár a levezetéssel adós maradt – az alábbi konklúzióra jutott:

„Ha tehát azon kérdésre akarnánk válaszolni, mily arányban vesz részt a zsidóság az összes magyar földbirtokban, a válasz nem lehetne más, mint csak az, hogy körülbelül népességi számának arányában, vagyis a magyar földbirtoknak csak 5%-je [sic!] van zsidó kézen, a mint a zsidóság az összes népességnek 4.44%-jét képezi.”¹²

Beksics tehát egyrészt az – adó nagysága alapján becsült – „birtokmegoszlást” a népességarányra vetíti. Forintot emberrel hasonlít össze. Másrészt adataiban nem különíthetők el a földtulajdonra és a bérletre vonatkozó számok.

Hogy a virilis jegyzékek alapján a földbirtokosok és bérlők megkülönböztetésével mi-

lyen óvatosan kell bánni, arra jó példát szolgáltatnak Takács Péter kutatásai. A korai listák ugyanis sem foglalkozás, sem adófajták szerinti megoszlást nem közöltek. Takács 1886-tól tudta kimutatni a megfelelő bontásban a szabolcsi birtokosokat és bérlőket. Eszerint míg az 1887-es megyei virilis listán szereplő 165 birtokosból 70 volt zsidó, 6 bérlőből pedig 4, addig 1895-ben 163 birtokosból 66 zsidó, a 23 bérlőből pedig 21, 1901-re pedig a megfelelő arányszámok 137 birtokosból 50, illetve 38 bérlőből 34.¹³ A közölt adatokból – a „ki számít zsidónak” meghatározásának problémái miatt is – most inkább arra irányítanánk a figyelmet, hogy miközben a listára láthatóan birtokosként könnyebb volt felkerülni, mint bérlőként, a virilisek között a századvégen a bérlők súlyának emelkedése megelőzte és meghaladta a birtokosok számának visszaesését. Végso soron tehát a bir-

adatai ebben a vonatkozásban ellenőrizhetők. Nagyobb gond ennél, hogy az eszláriak közül Ónody Gézát szerepelteti a névsorban, s a régi középnemes birtokosok közt sorolja fel, holott tudjuk, hogy ő 1880-ban eladta földjét és azután csak bérelte. Eszerint a virilis listára földbirtok alapján feliratkozottak birtokosok és bérlők vegyesen, s ezt az egyenes adó végösszege alapján nem is tudhatta elkülöníteni.

12 Uo. 123. old. Adatai kevert jellegének (birtok és bérlet vegyesen) nem lévén tudatában, később hozzát teszi, hogy „a földbérletnél (közép- és nagybérlet) szinte többséget képez [...]”, erre azonban semmilyen bizonyítékot nem hoz fel. Uo. 124. old.

13 Takács Péter: Szempontok a Szabolcs megyei virilislíták társadalmi helyzetének elemzéséhez. In: *Alföldi társadalom*, 1990. I. k. Békéscsaba, 1990. 68 és 73. old. Hogy a „zsidókat” „felekezeti anyakönyvek” vagy

úgymond „név” alapján különítette el, azt nem tudatja. Tény azonban, hogy a Takács által – helyesen – 841 hold bérlőjeként emlegetett Ónody Géza (uo. 75. old.) az 1895-ös nyomtatott szabolcsi virilis jegyzékben „birtokosként” szerepel, tehát birtokos és bérlő megkülönböztetésére ezek a listák nem igazán megbízhatóak. Ezúton köszönöm Gottfried Barna kollégának a megyei virilis névjegyzékek gyűjteményének rendelkezésemre bocsátását.

14 Vác: *i. h.* 50. Módszertani szempontból igyekezett a kor elvárásainak skrupulózusan megfelelni: „Az 1903. évi összeállításnál talán túlzott óvatossággal is jártunk el, mert azokban az esetekben, ha a tulajdonos vagy a bérlő faji hovatarozandósága nem volt kétségtelenül megállapítható, nem vettük zsidó birtoknak illetve bérletnek [...]. Talán ennek tulajdonítható összeállításunk és a Petrássevich

tokos virilisek között a zsidó birtokosok száma is hanyatlott a jelzett korszakban, ami szintén ellentmond a bevett sztereotípiának.

A gazdacímtárak alapján a vészkorszak fajvédő nyíregyházi levéltárosa már a községi szintig hatolt a szabolcsi adatok közlésében: nagyon óvatos becsléssel 1903-ra nem egészen 5 százalékra tette a 100 holdon felüli zsidó birtok és 16 százalékra a zsidó bérlet arányát Eszláron (a megfelelő számarányok Szabolcs megyét illetően nála 10,9 százalék, illetve 19,5 százalék).¹⁴ Eszlár tehát eszerint a századelőn alulmúlta a megyei átlagot.

Puskás Júlia az 1910-es népszámlálás alapján viszont azt mutatta ki, hogy a férfi keresők között a Tiszántúlon az 1000 hold feletti tulajdonosok 35 százaléka, a 100 és 1000 hold közötti földbirtokosok 20 százaléka volt zsidó. Számításai szerint a 100 hold feletti nagybérloknél ez az arány 64 százalék (a megfelelő országos arányszámok nála:

21 százalék, 11 százalék, illetve 50 százalék). Külön hangsúlyozta, hogy a bérlőkre vonatkozó kiugró arány „az ország észak-keleti megyéi közül elsősorban Szabolcsban és Zemplénben” volt a legmagasabb.¹⁵

Adódik a kérdés: az országosan kiemelkedő szabolcsi arányoktól elmaradó eszlári számok vajon az 1883-as híres per következtében alakultak-e így, vagy egy távolról sem kivételes bérlői magatartást követünk nyomon az alábbiakban? Időben távolabbra kell azonban visszanyúlnunk, mert a történet általában sem a földbérlettel kezdődött.

A Lichtmann atyafiság

Az a familia, amelyikről szó lesz, nem szerepel a családtörténeti összefoglalókban: sem az Ujvári-féle (neológ) lexikon, sem Kempelen genealógiája nem emlékezik meg róla. Pedig az 1882–83-as tiszzaeszlári ügy

¹⁴ 1904-ben megjelent munkájában közölt adatok közötti jelentős eltérés.” Uo. 42. old. Az „eltérés” lefelé történt korrekciót jelentett 1903-ra vonatkozóan. Tegyük hozzá, nyilván azért, hogy ehhez képest könnyebben kimutatható legyen a növekedés 1939-ig, ahol azonban már távolról sem járt el a szerző a bérletekkel kapcsolatos becslésénél hasonló „mügonddal”. Uo. 43. old. A teljes képhez hozzátartozik, hogy módszertani szempontból már Petrássevich is önkorlátozónak deklarálta magát: „[...] zsidóknak csak azokat vettem, akiknek ebbeli származása minden kétségen felül áll. A kéteseket inkább kihagytam, mintsem hogy túlzásokkal vádolhassanak, a megkeresztelkedett zsidókat pedig egyáltalán nem vettem be.” Petrássevich: 13. old. Látván mindkét szerző „önmegtartóztatását”, már csak annyi megjegyezni valónk maradt, hogy a

nyilatkozatok teljesülése esetén Szabolcs megyében Vác 1944-es „faji” számainak nyilvánvalóan magasabb értéket kellene adni 1903-ra, mint Petrássevich 1904-ben keletkezett „felekezeti” adatainak, s nem fordítva.

¹⁵ Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. Az 1850-es évektől 1935-ig. In: *Századok*, 1992. 1. sz. 47. old. A szabolcsi utalás uo. 40. old. Megjegyezzük, hogy a témában írott korai tanulmányában a szerző még három kategóriát különböztetett meg: tulajdonosi, haszonbérleti és „vegyes kezelésű” gazdaságot. Puskás Julianna: A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon. Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján. In: *Történelmi Szemle*, 1959. 1–2. sz. 93–96. old.

idején a legtehetősebb és legtekintélyesebb eszlári zsidó család volt, s maga a vizsgálat sok szempontból körülöttük forgott. Csak körülöttük, mert végül egyik családtag sem került a vádlottak padjára, de a kihallgatásokkal járó végzálásokat – tanúként – ők sem úszhatták meg. Már csak ezért is többet tudunk róluk, mint amennyire a nagy hallgatásból tűnhet az érdeklődőnek. Különösen, ha a lokális forrásokat is bevonjuk a kutatásba.

Az 1848-as zsidóösszeírásban Lichtmann Móric (az eredetiben: Lichman) 31 évesnek, monoki születésűnek mondta magát, „keresetmódja” szerint földműves, második feleségével, a csengeri származású 18 éves Majer Nettivel élt ekkor. Három fia, József, Jakab és Ábrahám 11, 7 és 4 évesek voltak, s mindhárom – a névjegyzék szerint – [Hejő]csabán látták meg a napvilágot.¹⁶ Ezekkel a születési helyekkel ugyan némi probléma adódik a későbbiekben, de ebben, rendezett zsidó anyakönyvezés híján, akkoriban nincs semmi meglepő. Az azonban első megközelítésre is valószínűsíthető, hogy a gyerekek az első feleségtől származtak. (A családfát lásd a függelékben.) Zemplén vármegye 1812-es zsidóösszeírásában két Lichtmann családfő

is szerepel Monokon: Farkas és Samuel, egyikük lehetett Mór apja.¹⁷

A legidősebb fiú, József halotti bizonyítványából úgy tudjuk, hogy anyját Fred (nyilván: Fried) Gizellának hívták.¹⁸ A Fried család a környék egyik legjelentősebb zsidó haszonbérelőjének számított a 19. század első felében. A Fried-testvérek közül Mózes, 1786–88 között nánási kocsmabérlet eszlári zsidóként emlegették, Simon szent-mihályi kocsmárosként volt ismert, a legfiatalabb, Dávid pedig 1800-tól lett Nánás árendátora (bérelője), s 1836-tal bezárólag egyenesen a hajdúkerület zsidó bíró posztjáig vitte.¹⁹ S bár felekezeti anyakönyvek híján nem tudom, hogy a fiatalon elhalt Fried Gizella melyik Fried-testvérnek a leánya lehetett, az azonban kétségtelennek tűnik, hogy az 1848-as idézett zsidóösszeírásban Eszláron első helyen szereplő Sáros megyei Geiger Emánuel nevű „földműves” felesége a 23 éves nánási születésű Fried Rozália volt. A 22 éves Fried Móric, szintén „földműves”, ugyancsak Nánásról, ugyanitt élt feleségével és két gyermekével. A Friedek tehát, akik eredetileg Nánáson eszlári zsidónak számítottak, most Eszláron nánási zsidóként Zemplénből, Sárosból vonzották ide a bérletet.

16 SZSZBML, IV. B. 109. Zsidóösszeírás, 1848. 348. old.

17 Goldberger Izidor: Zemplénvármegyei zsidó családfők az 1811–12. évben és szereplésük a Napoleon elleni nemesi felkelésben. Klny. az *Adatok Zemplénvármegye Történetéhez* című havi folyóirat XVI–XVII. évfolyamából. Sátoraljaújhely 1910. 26. old. Megjegyzendő, hogy a fenti nevek csak 1812-ben fordulnak elő, 1811-ben viszont nem. A környéken még másutt is előbukkannak Lichtmann családnévűek,

például Sátoraljaújhelyen Jacob és Josef. Uo. 33. old.

18 SZSZBML, XXXIII. 1. a. 110. c. 1. Tiszaeszlár, Halotti anyakönyvi másodpéldányok.

19 Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai*. Debrecen, 1997. 163–165., 170. old. A Fried-dinasztiáról szóló alapos feljegyzésért Husvéth András levéltáros kollégának tartozom köszönettel.

Lichtmann Móric vagyonának és terményeinek becse, 1844. október (váltóforint)

	Vagyon	Termény	Összes
Szeszgyári épület	360		
Szeszgyári rézeróművek	15 000		
Pusztai gabona		232	
Pusztai széna		969	
Pusztai szalma		214	
Csűrös kerti gabona		3489	
Csűrös kerti széna		369	
Csűrös kerti szalma		444	
Összesen	15 360	5717	21 077

A „földműves” keresetmód természetesen birtokot nem, legfeljebb bérletet jelenthetett ekkoriban, ám az 1848-as összeírásból önmagában nem derül ki az árenda természeté.²⁰ A megyei Tűzkármentesítő Társulat becserkés-felméréséből viszont tisztán látszik, hogy Lichtmann Móricnak 1844 őszén, báró Bánffy Jozefa haszonbérelőjeként, vagyona legjelentősebb tételét a „szeszgyár” tette ki.²¹

A feudális birtokjog szerint Eszláron a földesúri földtulajdon 1400 forintnyi királyi haszonvétellel, azaz regáléval járt együtt.²² A földesúri joggal összefüggő különböző haszonvételek (kocsmáltatás, pálinkafőzés, mészárszék- és malomtartás, boltbérszedés stb.) a tulajdonosoknak számottevő jövedelemforrást jelentettek.²³ 1844-ben a Wesselényi részt Geiger, a Bánffy részt pedig Lichtmann bérelte. Nem állítjuk, hogy minden javaikat, az azonban a termények meg-

20 Az 1848-as zsidóösszeírás szerint Szabolcsban a 2383 önálló kereső közül 351 volt kereskedő, 240 korcsmáros, 231 haszonbérelő, 208 boltos, 181 napszámos és 103 „gazdálkodó”, hogy csak a legnagyobb foglalkozási csoportokat érintsük. Ld. Takács Péter: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban. In: *Alföldi társadalom*, 1991. II. k. Békéscsaba, 1991. 81–82. old.

21 SZSZBML, X. 204. 15. d. 134. Eszlár helysége épületeinek összeírása és betse

1843 és 1844 évben.

22 SZSZBML, IV. A. 1. 37, cs. 67. db. 1837. fol. 31.

23 A kisebb királyi haszonvételekről (*jura regalia minora*) ld. Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon*. IV. k. Budapest, 1903. 805–806. old. A zsidó regálébérlők történelmi szerepéről Hanák Péter: *Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848*. In: Michael K. Silber (Ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 1992. 31. sköv. old.

oszlásából egyértelmű, hogy nemcsak a falu belső területéhez tartozó Csűrös kert nevű határrész volt Lichtmann használatában, hanem külterület, „puszta” is. A termények legnagyobb részét a Csűrös kertből takarították be, s gabonaként árpát, búzát, zabot, sőt némi kölest is természet-tek, ami a kiterjedt szénagazdálkodással együtt komolyabb állattartást is feltételez. Az 1846-os írásjegyzék mindenestre mind Geiger hatfős, mind Lichtmann nyolcfős háztartását (ezúttal „életmódként” „haszonbérlo” elnevezéssel besorolva őket) azzal zárta ki a szűkölködők közül, hogy „életjük eladó lévén nincs szük- ségök”.²⁴ A nyolcfős háznép látán visszatérve az 1848-as zsidóösszeírás- hoz, feltételezhetjük, hogy – nem kizárva, hogy 1846-ban az első feleség még élt – valószínűleg Frankli Sámuel 30 éves, péchujfalui (Sáros megye) „józan szeszfőző” és Reiner Sámuel 35 éves [nyír]gyulaji származású ispán is Lichtmann háznépéhez számított.²⁵ „Szeszfőző”, „haszonbérlo”, „földműves” – hogy Lichtmann legfontosabb foglalkozási azonosításait felidézzük, s tegyük hozzá, bizonyos értelemben így együtt mindegyik megállja a helyét az 1840-es években.

A jobbágyfelszabadítást követő első kataszteri felvételben a Lichtmann név semmilyen formában nem fordul elő, pedig ekkor már nemcsak Geiger Emma [sic!], hanem más, korábbi összeírásokban szintén felbukkanó zsidó kereskedők, Löventhal Soma és Stark Rébi [!] is szereztek maguknak házat,

hozzávaló kerttel.²⁶ A felhalmozásnak ezt az útját különösen érdekessé teszi számunkra az, hogy a Lichtmann család (vagy annak legalábbis egyik ága) láthatóan később is tartózkodott a földbirtok tartós tulajdonként való megszerzésétől. Az 1870-es kataszterben Lichtmann Móricnak és kisebbik fiának, Jakabnak mindössze a Belső szőlő nevű határrészben van 237, illetve 230 négyszögölnyi parcellája. Tehát se földet, se lakóházat nem vásároltak, hanem hosszú távú bérletre rendezkedtek be. Ezt azonban a tulajdonviszonyokat rögzítő kataszter nem tünteti fel. A legidősebb fiú, József az egyetlen, aki mintegy kétszer annyi, 508 négyszögöl Belső szőlőbeli – úgy látszik obligát – szőlő mellett az Újfaluban csaknem 600 négyszögölnyi udvart két lakházzal, gazdasági épülettel, valamint 1254 négyszögölnyi saját kertet mondhatott magáénak. Szántót azonban ő sem birtokolt. Ekkorra már a nagyobbik fiúk a gazdálkodás mezejére léptek (a harmadik szülött sorsáról sajnos nincs tudomásunk). Arról azonban, hogyan jutottak el idáig a fiúk, nagyon kevés információ van. Az biztos, hogy József feltehetően bérloként közben másutt is szerencsét próbált, ugyanis az 1860-as évek eszlári adóösszeírása [új]fehértói lakosként tünteti fel. Jakabról csupán annyit tudunk, hogy tanulmányai befejeztével apjával együtt gazdálkodott.

Mindkettejük máshonnan hozott magának feleséget: József Mándokról Rochlitz Birit, Jakab az Ung megyei Felső-Ribnyiczé- ből Ehrenreich Máriát vette nőül. A házasságokat

²⁴ SZSZBML, V. 429. 3. d. A.

²⁵ SZSZBML, IV. B. 109. 348. old.

²⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL) S 79
Kataszteri iratok. 758. cs. 947. Tiszaeszlár.
Vallomány- vagy telekkönyv, 1852. Az

ungvári születésű Löventhal szintén beházasodott vő volt, felesége az eszlári születésű Stark Sára láthatóan egy másik, régebb óta itt élő zsidó családhoz tartozott.

Lichtmann Mór, Jakab és József adókimutatásai, 1864–1867 (o. é. frt)

	Hátralék	1864. évi adókimutatás		Tényleges adóbefizetés			
	1863 vége	Kereseti	Jövedelmi	1864	1865	1866	1867
Lichtmann Mór	88,80	21,52	57,80	96,74	276,82	202,74	400,00
Lichtmann Jakab		5,41		6,00	6,50	15,00	10,00
Lichtmann József	22,50						5,71

bőséges gyermekáldás kísérte: a perrel kapcsolatos vizsgálat idején József 48 évesen nyolc gyermek, Jakab pedig 42 évesen hét gyermek atyjának mondta magát. Mint a független közölt családfából látható – a korabeli töredékes, illetve az utólagos anyakönyvezés gyakorlata ellenére –, a familia tagjainak többségét rekonstruálni tudtuk. Itt említendő meg, hogy az 1882–83-as vizsgálat során keletkezett adatokban József már csengeri, Jakab pedig zsadányi születésűként szerepelt.²⁷

Ám ha földet nem vesznek, akkor vajon lehetséges-e egyáltalán vagyonosodásuk megragadása? Forrásként szinte kizárólag az adójegyzékek kínálkoznak, már ha nem vagyunk eleve bizalmatlanok mindenféle adókimutatás iránt. Mivel az 1860-as évek közepéről a tiszaezlári községi adójegyzékek, ha töredékesen is, de fennmaradtak, nehezen tehetnénk meg, hogy figyelmen kívül

Az adónemek szerinti kivétel csak 1864-re áll rendelkezésre, ami megerősíti, hogy a Lichtmannok ekkor sem föld-, sem házadót nem fizettek. A házszám alapján Lichtmann Mór Tiszaeszlár Tótfalu északi részén, az 1870-es kataszteri térképen „Bethlehen-hofnak” nevezett 285-ös házszámú udvarházban lakott. Jakab fia, 1864-ben Kállay Istvánné (a későbbi közös pénzügyminiszter Kállay Béni anyja) belfalusi házát bérelte, de 1867-ben már apja házában találjuk. A források Lichtmann Józsefet – mint említettük – fehértói lakosnak állítják a fenti adatsor indulásakor, 1867-ben viszont házszám nélküli eszlári-ként szerepelt. Az 1870-es kataszter házbir-tokos-jegyzékében Lichtmann József „szellér” eredetileg az újfalusi 411. szám alatt lett összeírva, majd áthúzott neve fölé Ungvári István került. Az eredeti lista 1869. december 2-i lezárása után a jegyzék végére, házszám nélküliként kapott

hagyjuk az ezekben foglalt adatokat.²⁸

27 Vö. Kövér György: Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. *Korall*, 2004. szeptember 17. sz. 15. old.

28 SZSZBML, V. 429. Tisza Eszlár fő Adó számoló könyve 1864k évre (sic!); Tisza Eszlár adóbevételi napi jegyzék 1863/64–1867.

besorolást.²⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy ő is bérelt házban lakik. Újfalú 1856 után keletkezett friss telepítvény volt, így a házszámnélküliség építés alatt álló házat is jelenthette. S bár a tényleges befizetések-ből nehéz egyértelmű trendet kiolvasni, s a válságokkal tarkított hatvanas években (ínséges termés, pénzszüke, járvány) a felhalmozás is akadozott, az talán mégsem vonható kétségbe, hogy Lichtmann Mór bérelte 1867-re minden korábbinál jobban jövedelmezett. S ha Lichtmann Mór a negyvenes években szeszfőzdet üzemeltetett, akkor a hatvanas évekből arról is tudomásunk van, hogy báró Wesselényi Ferenc haszonbérletként a belfalu fölött, a Tisza észak-nyugati kanyarulatánál – ismét csak földesúri regálejognál fogva – hajómalmot tartott fenn.³⁰ A hatvanas években egy bérlő kezén egyesült a hajdani Bánffy-birtok Bethlen és Wesselényi ága, ez magyarázza Lichtmann Mór dinamikusan növekvő adóbefizetéseit.³¹

Közben az 1867: XVII. törvénycikkkel az izraeliták állampolgári jogainak elnyerésével a Lichtmann család tagjai először 1869-ben

iratkozhattak fel a választójogi névjegyzékekbe. A választóképesség alapja mindegyikőjükénél az évi 100 forint jövedelem volt: az akkor 32 éves Jakab a 46. sorszámmal, 53 éves apja Mór a 98. sorszámmal regisztráltatta magát, a legidősebb fiú, a 42 éves József pedig csak utólag jelentkezett.³² Mindhármuk neve felkerült – földbérletként – az 1882. májusi névjegyzékbe is.³³

A hetvenes évek adóösszegeit – községi adójegyzék híján – már csak a legnagyobb egyenes adófizetőket kimutató megyei virilistákön tanulmányozhatjuk. Az önkormányzati képviselőtestületek fele ugyanis a virilisek közül került ki, s ezeket a listákat évente, az előző évben fizetett adóösszeg alapján felülvizsgálták. A korai listák hiányosságai (nincs például feltüntetve a lakhely, sokszor az adóösszeg sem, csak a sorszám) komoly gondokat okoznak a személyek azonosításában. Számunkra külön nehézséget okozott, hogy a hetvenes évek végére a Lichtmannok el is tűntek a megyei jegyzékekből.

29 MOL S 79 758. cs. 947. Tiszaeszlár házbirtokos névjegyzéke, 1870. Megjegyezzük, hogy 1865. szeptember 17-én – alispáni hirdetmény szerint – Tason, egy bizonyos Lichtmann József ingóságai elárvereztetnek. SZSZBML, V. 429. 1. k. Tiszaeszlár. Körendeletek, körözüvények jegyzőkönyve, 1860–1869. 1962/ 865. Hogy személyében ugyanezen Józsefről van-e szó, vagy sem, nem tudtuk megállapítani.

30 SZSZBML, V. 429. uo. 53/ 868. Két vízimalom jól kivethető az Ábrányi Lajos által a per idején készített faluábrázolásokon. In: *Vasárnapi Újság*, 1883. júl. 15. 457. old.

31 Anyja, báró Wesselényi Farkasné báró

Bánffy Mária 1860-ban bekövetkezett halála után fia, báró Wesselényi Ferenc nem újította meg Geiger Emanuellel az év végén lejáró bérletet, hanem a Bethlen-rész bérlőjével, Lichtmann Mórral lépett új szerződésre. SZSZBML, IV. B. 255/c. 155. d. 196/ 861.

32 SZSZBML, IV. B. 254. 1869. 6. k. Az összeírásra eredetileg 1869. február 19-én Tiszaeszláron került sor, József neve pedig február 23-án, Tiszaelőkön került fel a listára. Megemlítjük, hogy az 1875-ös választójogi összeírásban csak Móric és Jakab neve szerepel. SZSZBML, IV. B. 403. 87. cs.

33 SZSZBML, IV. B. 411. 113. d. ad I. 83/ 248.

A Lichtmann család férfitagjai a Szabolcs megyei legnagyobb egyenes adófizetők listáiban
(o. é. frt, krajcár), [helyezési szám]

	1872		1874	1876	1883
Lichtmann Mór	(336,94)	[142.]	[246.]		(143,85)
Lichtmann Jakab				[226.]	(261,21)
Lichtmann József				[167.*]	
Együtt					(405.06)

* Az 1877-es virilislistán is még a 145. helyen szereplő Lichtmann József lakhelye Kisléta, így az 1876-ban, lakhelymegjelölés nélkül, 167. helyen szereplő Lichtmann Józsefnél is kétséges, hogy azonos-e Lichtmann Mór eszlári legidősebb fiával.

Míg az 1872-es lista 266., utolsó helyére 181 forinttal, addig az 1883-as lista 219., utolsó helyére már 307 forinttal lehetett felkerülni. Nemcsak a lista keretszámai szűkültek, hanem a megyebeli adófizetők jövedelmi pozíciói is erősödtek, s a Lichtmannoknál láthatóan jelentősebb mértékben. Ezért aztán Lichtmann Mór és Jakab 1883-as adóösszegét nem a megyei virilisjegyzékből tudjuk (arra ugyanis sem az apa, sem fiai nem kerültek fel), hanem egy olyan, szerencsésen fennmaradt megyei kimutatásból, amely településenként összegezte a legnagyobb adózókat, s amely láthatóan a későbbi nyilvános lista összeállításának kiindulópontja volt.³⁴ Ezen a jegyzéken Lichtmann Mór szerepelt Eszláron a legkisebb összeggel, legidősebb fia, József pedig meg sem található rajta. Ugyanakkor az 1882-es válasz-

tásokkor a községi képviselőtestületbe, a nem választott tagok, a községi virilisek közé József is bejutott, igaz, húsz közül csak a 17. helyen.³⁵ Több jeltől láthatjuk tehát, hogy az apa életkorának megfelelő háttérbe húzódása mellett az első és másodszületett fiúk rangsora átrendeződött: adóösszege alapján Jakab nemcsak bátyját, hanem apját is jócskán megelőzte. Ekkorra ugyanis már ő lett a Wesselényi-birtokrész főbérloje.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy ez a következtetés láthatóan csak a jövedelmek „folyamára” (flow) és nem a vagyon „állományára” (stock) tekinthető érvényesnek. A nyíregyházi per alkalmából ugyanis a kihallgatottak jelentős részéről vagyonbecslést (és erkölcsi bizonyítványt) is bekértek. S bár az adatok ellentmondások és változó összeget tüntetnek fel, ezek alapján Lichtmann Mór

³⁴ SZSZBML, IV. B. 411. Alispáni iratok. 112. d. I. 83/ 103. A jegyzéken tett jelölésekből kiderül, hogy Jakabot első körben még

továbbjutásra ítélték adóösszege alapján, de végül neve nem került fel a listára.

³⁵ SZSZBML, IV. B. 411. 100. d. 136/ 1882.

ingó és ingatlan vagyona 30 000 forintot tett ki (más információ szerint 10 000 forintnyi ingatlant bírt), Lichtmann Jakab ingóságait pedig egyszer 12 000 forintra, másszor pedig csak 7000 forintra taksálták.³⁶ Ugyanakkor Bary József vizsgálóbíró a nyomozás érdekében számba vette az eszlári zsidók állat- és szekérállományát: eszerint Lichtmann Mórnak két igás szekere, két bricskája és nyolc lova volt, míg Józsefnek egy igás szekere, egy bricskája és öt lova.³⁷ Az, hogy Jakabnál külön lóállományt nem mutattak ki, azt valószínűsíti, hogy a bérleti gazdálkodást apjával közös „eleven leltárral” folytatta. Egy perbeli tanúvallomásból viszont azt tudjuk, hogy egy bizonyos Altmann Adolf Ehrenreich Jakab sáfárja volt, s az Ehrenreich és Lichtmann Jakab által közö-

Lichtmann Mór gazdasági udvara
(Ábrányi Lajos rajza)
Vasárnapi Ujság, 1883. július 15.

³⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSzK Kt) Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A Nagy Per iratai.

³⁷ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/ I. 405. Bary József tiszaezlári pörre vonatkozó iratai.

sen bérelt Szurkos tanyán lakott.³⁸ Lichtmann Jakab tehát nemcsak apjával, hanem apósával (vagy sógorával) is közös vállalkozást üzemeltetett, külön lóállomány viszont nem állt a nevében. Meglehetősen különös módon viszont a per idején Józsefet vagyontalannak találták.

Bérelt udvarházak gazdái

Mit tudhatunk arról az életformáról, amelyet a fenti vagyoni viszonyok a Lichtmann család tagjai számára biztosítottak?

Mint láttuk, az apa, Lichtmann Mór az immár róla elnevezett udvarházban élt. Ez eredetileg a gazdaságot irányító tiszt rezidenciájának épülhetett. Az építmények a tót-

4. táblázat

*Hadadi báró Wesselényi Farkas eszlári épületeinek becse (1843)*³⁹
(bécsi érték)

Sorsz.	Épület	Méret (hossz, öl)	Becsár (váltó frt)
1.	Lakó rendház tört olasz fedéllel, zsindellyel fedve	14	600
2.	Kisdéd főző vagy cselédház, zsindellyel	3 ² / ₄	100
3.	Tyúkól fából deszkából zsindellyel	3	50
4.	Ócskás granárium, bolt, cselédház, L betű formára, mind egy fedél alatt, zsindelyes	16	400
5.	Ócskás deszka sertészizláló	4	25
6.	Kettős lóistálló, végibe kisdéd granárium L formán hozzáfordulva, kocsiszín, mind egy fedél alatt, zsindellyel	20	400
7.	Ócska tisztház, zsindellyel	13	250
8.	Ökrök istállója (hátsó), vályog falu, nádfedelű	13	165
9.	Szalmatartó szín, s cselédek marhája színje		10
10.	Száraz malom, a molnár és malomházzal együtt		300
Össz.			2300

³⁸ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/ I. 369. Ehrenreich Jakab Lichtmann Jakab apósa vagy sógora lehetett, s maga is szerepelt a legnagyobb egyenes adófizetők fent idézett, 1883-as listáján 271,27 forinttal. A lo- vak és szekerek összeírásában viszont az ő neve sem bukkant

elő. A Szurkos tanya Bethlen-birtok volt, és a faluhatár déli, Tiszalök felé eső részén terült el.

³⁹ SZSZBML, X. 204. 15. d. 134.

falusi zsinagógával szemközti emelkedőn álltak. Az 1870-es kataszter szerint a 285-ös házszámhoz lakház és udvar, gazdasági épületek, további 2×2 lakrész, valamint szárazmalom tartozott. Ábrányi Lajosnak a peridőszakában készült rajza pontosan érzékelteti a racionális gazdálkodás és puritán életmód miliójét.

Lichtmann Jakab, a kisebbik fiú a nyolcvanas évek elején már a belfalusi, Tiszához közeli magaslaton álló Bánffy-Wesselényi kastélyt (valójában inkább kúria) foglalta el. Ennek leírását az 1844-es tűzkárbiztosítás megadta, ha közben korszerűsítették, akkor az csak emelte az értékét. A legvalószínűbb, hogy a már akkor ócskának mondott gazdasági építmények az ifjú bérlő regnálása alatt vagy eltűntek, vagy megújultak.

Az 1852-es kataszter az egyik lakóházat hat lakrészesnek, a másikat két lakrészesnek írta le, s ugyancsak két lakrész tartozott a korcsmaépülethez is. Az 1870-es kataszter az 57–58-as házszámon összesen három lakházat regisztrált, az épületek jól kivehetők a csatlakozó térképen is. Ábrányi 1883-as ábrázolásában csak a kastély tetőzete magasodott a Tisza parti fák lombjai fölé.

A legidősebb fiú, József az újfalusi rész közepén egy nagyobb és egy kisebb lakházzal, gazdasági épülettel felszerelt gazdaportán rendezkedett be. Ám ezek közül a nagyobb is csak eszlári mértékkel számított komolyabb épületnek. Az apa és az öcs bérelt udvarházához képest legfeljebb módos paraszti szintet reprezentált.

Hogy az így vázolt lakóházak milyen életformakereteket engedtek meg használniuknak, arról csak a per „jóvoltából” alkothattunk közelebbi képet. A kihallgatások természetesen nem egy későbbi

Lichtmann Mór
(Ábrányi Lajos rajza)
Vasárnapi Ujság, 1883. július 1.

társadalomtörténeti vizsgálat céljait kívánták szolgálni, ám akaratlanul olyan információkat is rögzítettek, amelyek jól hasznosíthatók. Ha azt kérdezték, hogy mit csinált 1882. április elsején, szombaton délelőtt vagy este, és az illető azt válaszolta, hogy nem emlékszem pontosan, de szombatonként azt szoktuk csinálni..., akkor a szöveg szinte felkínálja magát az értelmezésre és értékelésre.

Az idős Lichtmann-házaspár mindkét tagját kihallgatták a tárgyaláson. Az apa egyik elejtett megjegyzéséből élettörténeti adalékként megtudhatjuk, hogy az öreg „valaha talmudista” volt (s jóban volt a nyíregyházi rabbival), s hogy volt még a második házasságból egy eladósorban levő leánya is, akinek a neve azonban nem bukkant még elő az anyakönyvekből. A törvényszéki elnök elsősorban arról faggatta őket, hogy valóban náluk ebédelt-e a nevezett napon Wollner Hermann, a zsidó koldus. Az ekkor 68 éves Lichtmann Mór nem igazán emlékezett a több mint egy évvel korábban történetekre. Ráadásul a vizsgálati kihallgatásokkor még tagadta a nála ebédelés tényét. A tárgyaláson viszont „általánosságban” már nem zárta ki: „Esedezem, nem szoktam figyelmet fordítani, nem emlékezhetem, *aki jön hozzám szegény ember, ami van azzal megvendégeljük.*” Felesége is ugyanezt az általános gyakorlatot erősítette meg: „[...] egy szegény, aki keresztül megy Eszláron, nem kerül el a házamat.” Továbbá: „Ha tíz szegény jön is hozzám, *ha van mit, annak is osztok.*”⁴⁰ Igaz, megszorításképpen hozzá-

tette, hogy szállást nem ad, csak kosztot. Amikor a bíró hitetlenkedett, hogy egy rongyos koldust az asztalukhoz ültetnek, akkor Lichtmann azt válaszolta: „Azt nem mondhatom. *Ha mikor hova.* Ha tisztességesen van öltözve, mint tisztességes embert, az asztalhoz *is szoktuk* ültetni.” Ráadásul láthatóan nem a konyhába, hanem beljebb, az egyik szobába invitálták. Mivel a háziasszony betegeskedett, egy díványról nézte csak, hogy a férfiak ebédelnek: „[...] azon szobában feküdtem, melyben ebédeltek.” S hozzátette, ismét csak a gyakorlatra vonatkozóan: „[...] én *ritkán ülök az asztalnál.*” (Kiemelések – K. Gy.) A tárgyaláson tett kihallgatásból az is kiderül, hogy a gondoskodás nemcsak a vendégekre, hanem a falubeli (zsidó) szegényekre is kiterjedt. Ismét Lichtmanné mondta el: „Az már tudva van a cselédeknel, hogy ha szegény ember van, nincs neki mit enni, akkor visznek neki. Bejött a szakácsné, mondta, hogy szegény ember van, nincs mit ennie, hát küldtek neki.”⁴¹ Pusztán a szombati ebédről elmondottak alapján egy patriarchális zsidó családi élet képe bontakozik ki a szemünk előtt, vagy legalábbis azt mondhatjuk, hogy Lichtmann Mór és felesége a tárgyaláson ennek imázsát igyekezett diszkurzíve ápolni/megteremteni. A tanúként szintén meghallgatott szakácsné – a használt titulusok koloritja révén – csak megerősítette a fent elmondottakat: „Elnök: Hol ebédelt az a szegény ember. Tanu: Ott a szobában. Elnök:

40 Tisza-Eszlár (Napi értesítő). A Tisza-eszlári végtárgyalás alkalmából gyorsírói felvétel nyomán kiadja a „Nyírvidék”

szerkesztősége. Nyíregyháza 1883. (1883. június 23.) (A továbbiakban: Végtárgyalás)

41 Uo.

Kivel? Tanu: A tensurral, a tensasszonnyal és mindnyájunkkal.”⁴²

A Tótfalu északi felében álló udvarház – centrális helyzeténél fogva – később is meghatározó szerepet játszott a hitéletben. Amikor 1882 júniusában vandál kezek feldúlták és megszenteltelenítették a zsinagógát (*horribile dictu* egy keresztet vittek be), a hívek ezután szemközt, az út túloldalán, Lichtmann Mór házában gyülekeztek imádkozni.⁴³

Lichtmann Mór nemcsak bérelt földet, hanem bérbé is adott (sőt visszavett). A perben a vádlottak padjára került egyik hitsorsosával emiatt nem volt jó viszonyban. A törvényszéki elnök kérdésére Grosz Márton (al)bérlő elmondta, hogy konfliktusuk onnan eredt, hogy „20 köből földjét én bírtam hasznóbérbé, azután magának dohánynak elvette”. S azt is hozzátette: „az ő földje”, meg azt is: „nem nagyon szívlelte”.⁴⁴

A Lichtmann Jakab által lakott Bánffy-Wesselényi kastély másfajta funkciót töltött be a falusi életben, mint a Bethlen-udvarház. Nemcsak méreteinél és fekvésénél fogva. Már csak abból is érzékelhető ez, hogy az 1882. április elsejéről töviről hegyire ki-

faggatott falusiak egyszer sem említették ezt a „kastélyt”. Lichtmann Jakab reggel a tótfalusi udvarházba sietett, majd apjával együtt onnan mentek a zsinagógába. Az Újfaluban lakó idősebb fiú, József viszont az istentisztelet után tért be a tótfalusi atyai házba.⁴⁵

A vizsgálat idején egészen más összefüggésekben bukkant fel a kastély. 1882 júniusában itt tartották Lichtmann Jakab leányának a lakodalmát, amelyről a *Debreceni Ellenőr* tudósítója, Szabolcsi Miksa is hírt adott.⁴⁶

De hogy milyen szimbolikus jelentősége van az urasági kastély(ok)nak faluhelyen, az igazából az 1882. december 7-i exhumálás idején derült ki: hova szállásolhatók el rangjukhoz illően a védők, az orvosprofesszorok, no meg a megyei törvényszék emberei és a királyi főügyész-helyettes? Különösen, ha összetételük folytán árnyékot vet rájuk a vizsgálatban játszott szerepük. Hallgassuk meg először a hajdani védőügyvéd, Eötvös dokumentumregényét:

„Több úri kastély van a faluban. Azok közt a legrégibb s talán a legnagyobb a Wesselényi bárók kastélya. Lichtmann Jakab zsidó bírta bérbé az

42 Uo. Frenkel Hani, 19 éves (1883. június 23.)

43 A tiszszlári eset. In: *Pesti Napló*, 1882. augusztus 9., valamint A tiszszlári ügyben. In: *Pesti Napló*, 1882. november 6.

44 Végtárgyalás. Grosz Márton, 1883. július 5.

45 Végtárgyalás. Lichtmann Mór, 1883. június 25.: „Azt tudom, hogy én mentem és a fiam, Lichtmann Jakab, az szokott szombaton hozzám jönni és együtt megyünk a templomba, akkor is együtt mentünk.” (1883. június 23.); Heumann: „Mikor a templomból kiment, merre ment?” [...] Lichtmann József: „Atyám felé mentem [...] Én nem mentem Újfaluba, hanem

felmentünk mindnyájan és láttam, hogy egy sor megy Újfaluba, más sor Ófaluba.”

46 A Tiszszlári esethez. In: *Egyetértés*, 1882. június 22. Hivatkozik Szabolcsi *Debreceni Ellenőr*-ben megjelent eszlári tudósítására, amely szerint „a nép szereti Lichtmann Jakab bérlőt (akinél szállva volt), a parasztok gratuláltak családi ünnepe alkalmából”. Az eredeti cikk egyenesen azt állította, hogy „a menyeközön több mint ötven paraszt fiú és leány a legjobban mulatták [sic!], az örömapának pedig sokan szép versekben fejezték ki szerencse kívána- taikat”. In: *Debreceni Ellenőr*, 1882. június 26.

uradalommal együtt. [...] Falusi míveltségű, de jó-
ravaló, derék s vendégszerető férfiú, s kedves csa-
ládja is. Ő felajánlotta nekünk meleg szobáját, terít-
ett asztalát s tele pincéjét, szíves
vendégszeretetését. Nem akartam elfogadni. Tud-
tam minő zajt üt ebből a zsidóüldöző sajtó. Nyom-
ban elborítja az egyetemi tudósokat is a gyanúsítá-
s. Megyery Géza törvényszéki bíró figyelmét
felhívtam a dologra, s kértem, gondoskodjék a ta-
nárok és a királyi főügyész ellátásáról. Megtagad-
ta, vagy neki sem állott módjában. – magunk is hí-
vott vendégek vagyunk – úgymond – bizony itt
mindenkinek magáról kell gondoskodni!”⁴⁷

Eötvös végül a volt községi bíróhoz for-
dult kérésével, aki örömmel vállalkozott a
bekvártélyolásra. „Megmondtam az egyete-
mi tanároknak. Válasszanak a Wesselé-
nyi-kastély és a jó kálvinista gazdák közt.
Együtt, egy helyben akartak maradni a fő-
ügyésszel, s azért Lichtmann meghívását fo-
gadták el. Mit törődött a gyanúsítással az ő
tisztja lelkük?”⁴⁸

Bary emlékiratából az „úri” elhelyezés fi-
nomabb erővonalai is kirajzolódnak:

„Bizony, tisztességes gondolkodású magyar
ember nem igen akadt abban az időben az egész
országban, aki vendégszerető hajlékának kapuit
kítárta volna Eötvös előtt s azok előtt, akik az ő
üzelmét támogatták. A három egyetemi tanárt szí-
ves örömmel látta volna vendégül bárki, akár
Kállayné – akinek úri kastélyában Megyery és én

voltunk ellátva –, akár más, de csak Eötvös és
Heumann nélkül. Épp ezt nem akarta Eötvös! Ő
azt akarta, hogy vele együtt maradjanak a tudós ta-
nárok és pedig a zsidó Lichtmann Jakab által bé-
relt kastélyban. [...] Nem a tanárok választottak
így. Eötvös és Szeyffert, a főügyészhelyettes ren-
dezték el úgyesen úgy a dolgot, hogy az egyetemi
tanárokat a zsidóház vendégszeretetésében, kedvező
testi és lelki kondícióban tartsák. Lichtmann ki is
tett magáért. Házanépe még a gondolatát is leste a
tudós tanároknak. [...] Az orvostanárokat magya-
ros vendégszeretettel látta volna a Kállay-kastély.
Ők azonban együtt akartak maradni a »fő-
ügyésszel«, illetve a főügyész akart, Eötvösnek
bevonásával, bizalmas körben együtt maradni ve-
lük Lichtmann házában.”⁴⁹

Természetesen aki az összeesküvés-el-
méletek bűvkörében él, azon utólag sem le-
het segíteni. De itt most nem is erről van el-
sősorban szó. Hanem arról, ahogy a kastély
mint reprezentatív urasági lak ezt a szerepét
kifelé demonstrálta.

Lichtmann Jakab 1879 májusáig az esz-
lári főokhittközség előljárói tisztét is betöltöt-
te. Falubeli, sőt megyei súlyát egy helyi tan-
ügyi konfliktus alapján ítélték meg.

Az Eötvös-féle népiskolai törvény idején a
faluban csak felekezeti iskolák léteztek.
1871-től már két református (Ófalu, Újfalu)
és egy katolikus (Ófalu). Az 1876-os árvíz
után a község világi előljárósága – egy tanfel-
ügyelői látogatás nyomán, annak szóban el-

47 Eötvös Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még nincs vége*. Budapest, 1968. II. k. 185. old.

48 Uo. 186. Eötvös téved abban, hogy a volt községi bíró, Nagy Ferenc kálvinista lett volna. Görög katolikus volt.

49 *A tiszszézlári bűnper*. Bary József emlékiratai.

Bp., 1933. 466. old. Kállay Gusztáv (1821–1876) nem sokkal halála előtt, 1875-ben eladta birtokait Desseffy Kálmán grófnak, de a belfalusi kastély életfogytiglani haszonélvezete láthatóan feleségére, gróf Kornis Josepha grófnőre (1826–1893) maradt. Ld. SZSZBML, VII. 1. c. 6. c.

hangzott javaslatára – olyan határozatot hozott, hogy a járandóságokkal rendszeres hátralékban álló tanítókat megsegítendő a község saját költségvetéséből a három tanítónak fejenként 160 forintot fog biztosítani az ismétlőiskolai oktatás fejében (s egyidejűleg eltörli a mindennapi iskolai tandíjat is).⁵⁰ Felekezeti iskolákról lévén szó, ilyen esetben a törvény szerint ki kellett kérni minden egyes felekezet véleményét, ezért a megyei közigazgatási bizottság a tanfelügyelő számára még egy tiszteletkört írt elő.⁵¹ Az egri érsek és az alsó-szabolcsi egyházmegye esperese természetesen örömmel vette a községi szerepvállalást, azonban magán a községen belül Lichtmann Jakab virilis, aki akkor még a hitközség elöljárója is volt, panasszal élt a megyei közgyűléshez a határozat ellen. A megyei közgyűlés ezek után kénytelen volt kivenni a falu költségvetéséből a tervezett 480 forint kiadási tételt.⁵² A falu azonban nem törődött bele az elutasító határozatba, s ezért újabb képviselőtestületi ülésen újra megerősítette korábbi döntését, a benyújtott

pótköltségvetést azonban a megye újra elvetette.⁵³ Pedig ekkor már újrafogalmazták az 1876-os határozatot, s a tanítóknak szánt összeget kizárólag az „ismétlő iskolakötelesek oktatása” címén kívánták utalványozni. Lichtmann Jakabról ezúttal tudjuk, hogy személyesen jelen volt a községi képviselőtestületi ülésen, s most azért opponálta a határozatot, mert sokallta az ismétlő iskolai oktatás címen a „közköltői alapból” a tanítóknak nyújtandó summát. 20:2 arányban azonban leszavazták. Újabb megyei elutasítás következett, s eztán a község a belügyminiszterhez fordult.⁵⁴ Lukács György miniszteri tanácsos 1879-re végül jóváhagyta a tanítóknak a költségvetésből adni kívánt segítyt azzal az indoklással, hogy az 1868-as törvény nem tiltja, hogy a községek felekezeti iskoláknak segítyt szolgáltatassanak ki, ha abból „minden ott létező felekezet igazságos arány szerint” részesítetik, s különben is – szerinte – az 1877 és 1878-as költségvetés ellen senki sem emelt kifogást.⁵⁵

50 SZSZBML, IV. B. 404. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság iratai, 33. d. 1069/79. (Tiszaeszlár község képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyve, 1876. november 22.)

51 SZSZBML, IV. B. 404. 1. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyve, 175/877, 1877. március 8.

52 SZSZBML, IV. B. 402. 7. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1878. november 28.

53 SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. Tiszaeszlár község képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyve, 1879. január 27.; SZSZBML, IV. B. 402. 8. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1879. február 25.

54 SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79,

1879. március 15. A kérvény érvelése a közérdeket állította szembe a magánérdekkel: „Mert ha a községek ismétlőiskola kötelesek oktatásáról való gondoskodásra törvény által köteleztetnek, kell, hogy az ezirányban kifejezett jóakarátú s nemes buzgóság s önkéntes áldozat készség ne gázoltassék, sőt inkább méltó elismerésben részesíttessék, s ily magasztos – egy egész község szellemi jólétére, sőt közvetve hazánk előrehaladására kitaró – ügyben, egyesek önző – s egyedül azon indokból folyó tiltakozást, hogy ők s családjaik annak jótéteményeit igénybe nem veszik, – egy község általános óhajával szemben figyelembe se vétessék.”

55 SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79, 1879. május 26.

Az ügy háttérben az állt, hogy a falu református iskolái – arra hivatkozva, hogy a nem református nebulók szülei nem járulnak hozzá a felekezeti iskola fenntartásához –, extra hozzájárulást szedtek tandíj gyanánt a nem keresztény tanulóktól.⁵⁶ Az 1878 nyaráig posztját betöltő eszlári katolikus plébános érsekéhez írott leveléből tudjuk, hogy a tanfelügyelő kritikai megjegyzését ő azért nem vette magára, mert az

„a reformata [sic!] hitközség hibáztatását involválja, mint amelynek gondnokai egy izraelita család atyától három gyermekért, kilenc forintjával, 27 mond huszonhét forintot o. é. (!) követelnek, azzal érvelvén a végrehajtás alkalmával, hogy mivel felekezete nem járul az »eklézsia« tagjaival közös terhek viseléséhez, indirecte adozzon tehát amidőn iskolájukat élvezik.”⁵⁷

A közben újonnan kinevezett eszlári plébános 1879. március 20-án kelt levelében így panaszkodott érsekének: „Ügyünket, melyet egy 50 forintig érdekelt bérlő tiltakozása döntött meg, míg a többi uraságok noha a legnagyobb rész rájuk nehezedik szívesen fedezik [...]”⁵⁸ Nem nehéz tehát kitalálni, hogy mit sérelmezett Lichtmann Jakab, aki ugyan nyilván magántanítót alkalmazott, de az is lehet, hogy nem róla, hanem Újfaluban lakó bátyja, József gyermekeiről lehetett a konkrét eset-

ben szó. Személyes és hitközségi indítékból is méltánytalannak érezte a diszkriminációt, s különösen annak mértéktelenségét. S talán nem járunk messze az igazságtól, ha a miniszteri határozat kapcsán elszenvedett vereségéhez kötjük Lichtmann Jakab lemondását a hitközségi főgondnoki posztról. Időben minden- esetre nagyon közeli egymáshoz a két esemény.

A kérdés hosszabb távon sem került le a napirendről. Erre nézve megjegyezzük, hogy a református községtanácsi gyűlés 1883-ban újraszabályozta a nem-keresztény felekezetek gyermekeinek tanítási költségét (ez már mindenkire érvényes explicit, pénzbeli, normatív határozat volt): „a tandíjon kívül tőlök iskolafentartás címen [...] a beíratáskor egyenkint 80 krajcár fizetendő”.⁵⁹

A Lichtmann család eredetileg regálebérlőként érkezett a faluba, de a nyolcvanas években már nekik is voltak regalistái, falubeli hatalmukat ez is alátámasztotta. A nevezetessé vált április elsején este az eszlári újfalusi zsidók az imaház előterében gyűltek össze, hogy egy viszály ügyében Lichtmann Jakab döntőbíráskodása mellett egyezkedjenek. Újfalú két árendás kocsmárosa, Szüszmann és Einhorn között (mindketten Lichtmann regalistái) az okozott nézeteltérést, hogy egyikük olcsóbban mérte a pálin-

56 Egy 1871-es presbiteri ülés jegyzőkönyve expressis verbis csak azt mondta ki: „Mind a két iskolában bármely keresztény hitfelekezetű gyermekekre nézve egy ugyanazon tandíj állapíttatik meg.” Ld. Tiszaeszlár ref. egyházközség irattára (TEREI), A tiszaeszlári helv. Hitv. Egyház tanácskozási és határozati jegyzőkönyve I. k. (1871. május 6.) Ez a tandíj, amit a tanítók

kaptak, gyermekenként 1 véka árpa, 40 krajcár és 1 csirke volt. Ld. SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/ 79, 1879. március 15.

57 Egri Főegyházmegyei Levéltár, Tiszaeszlár, (EFL TE) 974/ 1878 Ferenczy Bertalan, 1878. március 14.

58 Adamovics József, EFL TE 746/ 1879.

59 TEREI, Jegyzőkönyv, 1883. július 22.

kát, mint a másik.⁶⁰ Szüszmann Jakab azt állította, hogy ő kérte fel „Lichtmann Jakab urat, mert ez a fő közöttünk mégis, hogy igazítást tegyen. Mert olyan szokás van nálunk, hogy mindjárt perre nem szoktunk menni, ha össze tudunk férni, úgy teszünk.” (Kiemelés – K. Gy.)⁶¹ Einhorn József arra emlékezett, hogy Szüszmann kezdte olcsóbban mérni az italt. Az egyezkedésre Einhorn az Ófaluban lakó sógorától este 7-8 óra körül ment a templomba, ahol 1/2 10 körül egyezkedtek. Saját bevallása szerint Einhorn maga mondta Lichtmannnak (akié a kocsmá volt): „mi dolog az, hogy olcsóbban mérni, vagy tiltsa meg azt, vagy én is olcsóbban fogom mérni”.⁶² Lichtmann Jakab a dolog hitfelekezeti szokásszerűségére, valamint gazdasági racionalitására is felhívta a figyelmet:

„[...] felkértem korcsmárosom Szüszmann által és Einhorn József által, amennyiben az italmérés felett valami viszály volt közöttük. Felkértek, hogyha lehetne köztük valami egyezkedést létrehozni, hogy egymást ne rontsák, és egyik vagy másik azon helyzetbe ne jusson, hogy a haszonbért ne volna képes fizetni. E célból bementünk nem a templomba, de az első pitvarba, amennyiben szokás, ha valami kiegyenlítés van egyik vagy másik (zsidó) fél közt, vagy tanácskozást akarnak tartani, nemcsak Eszláron, de mindennütt, az imaház szobájában ejtik meg [...]”⁶³

Tehát nem az ófalusi kastélyba rendelte fel a regalistáit, hanem ő ment el a tótfalusi zsinagóga pitvarába igazságot osztani. A

községi zsidóbíró intézménye már rég nem létezett, mégis őt tartották „a főnek” az eszlári zsidók maguk között.

A vizsgálat és a per idején Lichtmann Jakab igen talpraesetten viselkedett. Eötvös – vendéglátói attitűdjén kívül – további vonásokat is felvázolt Jakab portréjához. Vitathatatlanul rokonszenvezett vele perbeli magatartása miatt, amúgy viszont finoman lekezelte:

„Jól ismertem húsz év előtt e férfit. Él-e még: nem tudom. Azóta nem láttam. [...] Érdekes alak volt. Félig tanult, félig paraszt, falusi zsidó uracskák. Ruházkodása, minden szava, minden mozdulata kissé félszeg. Mindenből tud valamit, mindenhez hozzászól, s ha engedik: mindig beszél. Maga is, felesége is jólelkű, mosolygó arcú, vendégszerető, kissé rátarti s komolykodó. De a komolyság nem egészen jól áll neki. A zsidók szeretik maguk közt az ilyen embert, csakhogy tudálékosnak nevezik a maguk nyelvén. Én nagyon megkedveltem. Ő ugyan túljárt a titkos tanács és a vizsgálóbíró eszén. Sok derűs órát szerzett a jó embereknek és sok bosszúságot a vérvádaskodóknak.”⁶⁴

Lichtmann Jakab ugyanis naplófeljegyzéseket vezetett, hogy pontosan be tudjon számolni arról, hogy mikor, hol tartózkodott.

„Jegyzőkönyvet vezettem, hogy láttam, hogy Eszláron oly dolgok történnek, milyenek csak ostrom állapotban történhetnek. Az embernek

60 Végtárgyalás, Scharf József, 1883. június 19.

61 Végtárgyalás, Szüszmann Jakab, 1883. június 24.

62 Végtárgyalás, Einhorn József, 1883. június

23.

63 Végtárgyalás, Lichtmann Jakab, 1883. június 28.

64 Eötvös: *i. m.* I. k. 398. old.

minden perctől félni kellett. Láttam, hogy engem is uton-lépten, mindenütt nagy figyelemmel kísérek; de egyszermind tudomásomra jutott, hogy ki van küldve csekély személyem ellen kém. Tehát, hogy igazolhassam mindenkor az alibit, vezettem a jegyzőkönyvet.”⁶⁵

Mint tanúvallomásában Eötvös kérdésére elbeszélte: Imre Lőrinc igazgató okította erre Kassán a deákokat, de a védőt, aki utólag íróként szépen kikerekítette a naplófeljegyzésekről szóló történetet, érdekes módon nem ejtette gondolkodóba, hogy a kassai igazgatónak mi köze lehetett Lichtmann Jakab élettörténetéhez.⁶⁶ A történésznek viszont, aki módfelett érdeklődik a naplók, emlékiratok iránt, szöveget ütött a fejébe a gimnáziumi tanárra való hivatkozás. S bár a kassai (1861 után ismét a premontreiek vezette) főgimnázium matrikuláiban, ahol Imre Lőrinc tanított, nem bukkantunk Lichtmann Jakab nevére, kiderült, hogy 1858–59-től 1863–64-ig oda járt egy monoki születésű (!) izraelita ifjú, Lichtmann Henrik, aki minden bizonnyal Jakab atyjának, a szintén monoki származású Mórnak az unokaöccse lehetett.⁶⁷ Lichtmann Jakab naplójegyzeteit tehát feltehető-

en Kassán végzett unokatestvére elbeszélése, tanácsa hatására kezdte el vezetni.

Annak jóvoltából, hogy Lichtmann Jakabot valóban „megfigyelték”, tudjuk, hogy előfordult, hogy egy hír hallatán délután lóhátra pattant, s még „hajnali 3 órakor” sem érkezett haza.⁶⁸ Jakabra hivatkozott információforrásként az ügy kirobbanása után, 1882. május végén a *Pester Lloyd* titokzatos „tokaji ökonómja”, aki alternatív magyarázattal igyekezett szolgálni Solymosi Eszter eltűnésére. Szerinte a tokaji vásárban azt beszélték, hogy Eszter elveszítve a pénzt, megszökött, s a szomszédos Nagyfaluban állt szolgálatba.⁶⁹

Aktívan is segítette a védelmet: Soma fia nyilván az ő tudtával szervezte például a mentőtanákat a tárgyalásra. Igaz, Vámosi Julcsa (még ha a falu és a szülők nyomásra

⁶⁵ Végtárgyalás, Lichtmann Jakab, 1883. június 23.

⁶⁶ Uo. „[...] visszaemlékszem azon időre, midőn volt egy igazgató úr Kassán, Imre Lőrinc volt a neve, ki azt mondta mindig a deákoknak: jó az embernek mindig óvatosnak lenni, s azért ő naplót vezetett.” Uo. Imre Lőrinc (1828–1904) gimnáziumi, tanítóképzői tanár, megyei tanfelügyelő életadataiért Kleščínska Zsuzsa kassai levéltárosnak tartozom hálás köszönettel.

(Hlavné Gymnázium Premonštrátov v Košiciach) L. sz. 117–146.; 200–221.

⁶⁸ Farkas Gábor bírósági írnök – Bary Józsefnek (1882. június 27.) Bary OSzK Kt Fol. Hung. 1847/II. 185. old.

⁶⁹ *Pester Lloyd*, 1882. május 26. (reggeli és esti kiadás). A hír aztán nem nyert igazolást. Az újsághíreket idézve és keverve Bary – azonosítva a tokaji ökonómot az eszlári bérlővel – informátorként hol Józsefről, hol Jakabról, hol Mór testvéréről, hol fiáról írt. Uő: *i. m.* 121. old.

⁶⁷ Statny Archiv v Košiciach (SAK), HGP – K

is, de) végül visszavonta vallomását a tárgyalás utolsó napjaiban.⁷⁰

Hosszabb távon úgy tűnik, hogy az 1879-es iskolaügyi konfliktus, de maga a per sem rontotta meg véglegesen a Lichtmannok és a keresztény felekezetek viszonyát Tiszaeszláron. Elég arra a békítőnek tűnő gesztusra utalnunk, miszerint Jakab 1885 nyarán öt forintot adományozott a református egyházközségnek.⁷¹ Tekintélye sem csorbult, másként aligha szerepelhetett volna tanúként a perben fontos szerepet játszó Farkas Gábor bíróval együtt a katolikus temetők bérleti szerződésén 1886-ban.⁷²

A mindennapok szívós érdekkapcsolatai erősebbnek bizonyultak a pillanatok konfliktusai által szított indulatoknál. Minden ellenkező feltételezéssel szemben azt is érdemes megállapítanunk, hogy bár 1890-re az eszlári zsidóság létszáma visszaesett (1880: 138; 1890: 72), az 1910-es népszámlálás már újabb gyarapodás eredményeként 94 izraelita lakost talált a faluban.⁷³

József és Jakab ága

A legidősebb Lichtmann-fiú, József Eszláron hunyt el 1898-ban. Sőt, az 1895-ös gazdaságstatisztikai felvételkor készült gazdacímtár az ő nevét nemcsak 445 kataszteri hold haszonbérelőjeként, hanem résztulajdonosaként is feltünteteti gróf Degenfeld Gusztávné (szül. Karacsay Melanie) grófnővel társtulajdonosként.⁷⁴ Természetesen sohasem zárhatjuk ki a sajtóhiba lehetőségét. Wesselényi Ferenc 1890-es halála után és a nagyjából ez idő tájt végbemenő faluáttelepítés során történt a változás a birtokviszonyokban. Az 1888-as nagy árvíz pusztítása után ugyanis Tiszaeszlár Ófalu és Tótfalu lakói elhatározták, hogy a magasabban fekvő Újfalu köré települnek. Ófalu elhagyásával sorsukra maradtak az ófalusi kastélyok is. Bár a kormányzat körtöltést ajánlott az uradalmi központok további védelmére, csak arról van tudomásunk, hogy Karacsay Melánia a körtöltés helyett járó kárpótlás összegét egészében felajánlotta az eszlári református egyház-

70 Végtárgyalás, Vámosi Julcsa [sic!] 1883. július 29. „Aztán jött a Lichtman fia, Samu, mindjárt, mondta, addig izélt, hogy arra esküdjek meg, hogy délután 1 órakor láttam, ha megesküdök rá, megkapom a jó jutalmat.” Továbbá a tárgyalásra történt beszállításról: „Jöttem egy darabig, egy oda való, Alter tanyájáig, az Alter úr szekerén, onnan pedig felültünk fiakerre [...]. Szabolcsi, egy magyar úr, nem ismerem, Lichtman Samu, meg én, meg a fiakeres.” Uo. Alter Mór eszlári bérlő, akiről a már említett tanyát elneveztek, nyilván rokonságban állt Lichtmann Jakab újsütetű vejével, a királyhalmeci Alter Izidorral.

71 TEREI, Jegyzőkönyv, 1885. július 5.

Mellesleg részéről nem ez az első eset, aminek nyoma maradt, bár a korábbi, 1878–79-es 1 forintos adomány – kicsinyiségével – inkább irritálhatta a megajándékozottakat. Tisztántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I. 28. i. 4. Kivonata a tiszta-eszlári reform. Egyház 1878/9 évről vezetett s az egyháztanács által megvizsgált gondnoki számadásnak. (1879. június 25.)

72 EFE, 1716/ 886, 1886. május 5.

73 *Magyarország településének vallási adatai (1880–1949)*. Budapest: KSH 1997. 264. old.

74 *A magyar korona országainak gazdacímtára*. Budapest 1897. 374–375. old.

községnek.⁷⁵ Tehát bár a kastély még az 1894-es kataszterben is a nevén szerepelt, nem állt szándékában a hajdani Bánffy-kastély fenntartása. Erről az oldalról közelítve tehát ennyire juthatunk.

Másfelől viszont már korábban megállapítottuk, hogy Lichtmann József – apjával és öcsével ellentétben – bizonyos pragmatikus érdeklődést mutatott belterületi ingatlanok megszerzése iránt. A presbiteri jegyzőkönyvben a kitelepítés idején is néhány hasonló jellegű tranzakciójára bukkantunk. Egyrészt 1891 tavaszán 250 forintért megvásárolta a régi református lelkészi lakot (istállóval, kúttal és pincével együtt) úgy, hogy a hozzá tartozó föld az egyház tulajdonában maradt, s csak tíz évre került Lichtmann hasznélvezetébe. A presbiterium a pincét azonban azzal a feltétellel adta el, ha „helyette a Br. Bánffy udvarán levő pincét adja egyházunknak cserébe”.⁷⁶ (A kastély és a parókia egymás közelében, Ófalu északi részén állt.) Egy földbe mélyített pincét – a telektulajdon fenntartása mellett – természetesen akár szolgálmi jogért el lehet cserélni, mégis a jegyzőkönyvi szövegeket olvasgatva olyan érzésünk támadt, hogy a volt Bánffy-kastély haszonbérelője nem pusztán árendásként ren-

delkezhetett a kastélyhoz tartozó pincével. Lichtmann Józsefnek ugyanis nem a fent említett az egyetlen vételi szerződése az eszlári református eklézsiával. 1891 nyarán újabb ajánlatot tett, ezúttal a régi református iskolaépületet kívánta hasonló konstrukcióban tíz évre megvenni, „utána az épületet elbontván, s anyagait elhordván a telek továbbra is az egyház használatában és tulajdonában” marad. Az épület ellenértékeként épületfát, deszkát és követ kínált, „annyit, amennyi abban az épületben található”.⁷⁷ Ezzel egyidejűleg derül azonban csak ki, hogy a már megvásárolt parókia árát nem tudja lefizetni, s tartozását csak váltóval képes fedezni. Az egyházközség elfogadta ezt a megoldást is, ezúttal azt a feltételt kötötte ki, hogy biztosítékként a községnél „árendában levő bazsi legelőjéért járuló második félévi legelőárendáját leköti”.⁷⁸ Eszerint tehát Lichtmann bazsi legelőjét a község bérelte ekkoriban.⁷⁹ Mindenesetre 1891 novemberében – az említett váltó lejártával – Lichtmann további fizetési halasztást kért, s ezt azzal a feltétellel kapta meg, hogy az új váltónak felesége is aláír (úgy látszik, a Rochlitz név és vagyon nagyobb biztosítékot jelentett).⁸⁰ Ebből az utalásból visszamenőle-

75 TEREI, Jegyzőkönyv, 1891. november 8.; 1892. június 21.

76 TEREI, Jegyzőkönyv, 1891. április 3.

77 TEREI, Jegyzőkönyv. 1891. június 21.

78 Uo.

79 Igaz ugyan, hogy a Gazdacímtárban Lichtmann-Degenfeld birtokként szereplő

gazdaságban kimutatott 162 holdnyi legelőrész mérete pontosan megegyezik az 1894-es kataszterben Degenfeldné Karacsay Melánia nevében álló 162 holdnyi bazsi legelővel, de a kataszterben Lichtmann nem jelent meg tulajdonosként. Ld. MOL S 79 758. cs. Tiszaeszlár, Birtokrészleti jegyzőkönyv, 1894.

80 Uo. 1891. november 8. Egy év múlva ugyanez a hosszabbítás megismétlődött 1893 augusztusáig, amennyiben Lichtmann József és neje váltójának még egy kezes aláír. Uo. 1892. november 21.

gesen akár azt a feltételezést is megkockáztat-
hatjuk, hogy Lichtmann József ingatlanok-
ban viszonylag nagyobb érdekltsége
valamiként a felesége vagyonságával volt
összefüggésben. Talán ez volt a hozomány
biztosítéka, s talán a férj választói és virilis jo-
gát is ezen az alapon gyakorolta. A nyolcvan-
as években láthatóan csekélyebb vagyonnal
bíró idősebb testvér, Lichtmann József a ki-
lencvenes évek elején, miközben erős vásár-
lásokba kezdett, nem volt igazán fizetőképes,
bár hitelképessége láthatóan nem szenvedett
csorbát.

Hozzá tartozik a képhez továbbá az is,
hogy a hajdan Wesselényi báró nevéen álló,
majd Lichtmann József birtokába került, Új-
falu közepén elterülő nagyméretű telken
épült fel Eszláron az új zsinagóga.

Lichtmann József nemcsak az eszlári
földhöz, az ottani hitközséghez kötődött
szorosabban, hanem a helyi kereskedelem-
hez is. Halálát egyik veje, a tiszapolgári
származású Schvarcz Soma jelentette be, aki
38 évesen 1905-ben itteni kereskedőként
iratkozott fel a helyi választói névjegyzék-
be.⁸¹ Lichtmann József felesége még évekig
itt lakott, innen adta férjhez leányait: másod-
jára legidősebb leányát, Henrikát a
nyírbaktai fakereskedőhöz, Grosz Jakabhoz,
az 1882-ben született legfiatalabb Arankát

pedig a hajdúböszörményi Reich Gyulá-
hoz.⁸²

Lichtmann Mór 1887-es halála után má-
sik fia, Jakab nem maradt sokáig a község-
ben. Az 1888-as árvízkor még biztosan itt
tartózkodott, ám az 1894-es kataszterben
már csak a nevéen található szőlőparcella
mellett feljegyzett Monok lakhely révén
sejthetünk valamit hollétéről. Halálozási dá-
tumát sem ismerjük. A sógornője,
Lichtmann Józsefné közvetítésével benyúj-
tott utóanyakönyvezési kérvényekben Jaka-
bot már 1900-ban „néhaiként” említik.⁸³
Nagykárolyban (Szatmár megye) 1908-ban
elhunyt felesége gyászjelentése asszonyát
szintén özvegyként említi.⁸⁴ Ez utóbbiból
értesülhetünk gyermekei további sorsáról is:
négyen nevet magyarosítottak, ketten dokto-
ri címet szereztek, azaz dinamikusán to-
vábléptek a hazai zsidóság társadalmi-kul-
turális integrációjának és mobilizációjának
útaján.

A névmagyarosításnál érdemes megáll-
nunk egy pillanatra. Először csak az esemé-
nyek kronológiájának szintjén. Amennyire
ezt rekonstruálni lehet, legelőször
Lichtmann Jakab legidősebb leányának fér-
je, Alter Izidor királyhelmei takarékpénztá-
ri könyvelő magyarosított Aczéltra
1891-ben, akkor három gyermekével.⁸⁵ A
következő a sorban a harmadik fiú, Emil

81 SZSZBML, IV. B. 403. 89. cs. Választói
névjegyzék, 1905. március 31.

82 SZSZBML 110. b. 1. Tiszaeszlár, Házassági
ak. másod pld., 1905. május 23.; 1907.
december 15. A tanú az első esetben a báty,
a nyíregyházi gépraktár-tulajdonos,
Lichtmann Vilmos, a másik esetben Jakab
középső fia, az akkor Egerben élő
Lichtmann Soma.

83 SZSZBML TE, Születési ak. másod pld. 2.
k. Aladár és Lajos utóanyakönyvezési
kérvényei.

84 OSzK Aprónyomtatványtár,
Gyászjelentések.

85 *Századunk névváltozásai 1800–1893.*
Budapest, 1895, valamint MOL BM K 150 –
1891 – I. 1. 50 949/ 891.

volt, aki 1894-ben a máramarosszigeti református gimnázium végzős (magán)hallgatójaként, apagi illetőségű „teljes korú” lakosként a Lukács családnevet vette fel.⁸⁶ Lichtmann Jakab fiai közül a legidősebb, Vilmos 1898-ban, immár kétgyermekes családapaként magyarosított Lukácsra, a legkisebbek, Lajos 1899-ben, Aladár pedig 1901-ben követte a példát.⁸⁷

Jakab legidősebb fiának, Vilmosnak a pályájáról többet is tudunk. Az orvosi diplomát 1888-ban Bécsben szerezte. A Korányi-klinikán gyakornokoskodott, majd 1889-től Kisvárdán először vasúti orvos, majd 1898-ban ugyanott elnyerte a járási orvosi címet (nyilván ezzel állt összefüggésben a névmagyarosítás is). Legfontosabb pozícióiként a két háború közötti megyei címtár törvényhatósági bizottsági tagságát, orvosszövetségi tiszteletbeli elnökségét, s a Stefánia Szövetség főorvosi státusát említette.⁸⁸ 1941-ben, 74 éves nyugdíjasként hunyt el Kisvárdán, Szt. László út 49. szám alatti házában. A család eme ágának története azon-

ban nem itt és így ért véget. Vilmos gyerekei már kikeresztelkedtek: az 1898-ban született Erzsébet 1938-ban a katolikus, az 1897-ben született István pedig 1944-ben a református hitet választotta.⁸⁹ A fiú, dr. Lukács István 1922-ben Pozsonyban szerezte orvosi diplomáját, hat évig a zsidó kórház alorvosa volt, majd 1928-tól községi orvosi hivatását szülővárosában gyakorolta.⁹⁰

Kisvárdai történetének sokakat megrázó epizódjaként maradt fenn, hogy 1944. április 20-án előbb Vilmos özvegye, az ekkor 65 éves Schlesinger Elza, majd 46 éves orvos fia, dr. Lukács István méreggel öngyilkosságot követett el.⁹¹

•

1883-ban éppen száz éve múlt annak, hogy II. József rendeletben engedélyezte a zsidók számára, hogy földet béreljenek („ha zsidó kézzel műveltetik”).⁹² Az intézkedést ugyan Ferenc 1818-ban hatályon kívül helyezte egy újabb dekrétummal, de egy év múlva ezt

86 MOL BM K 150 – 1894 – I. 1. 35 392/ 894. Az 1893 utáni névváltoztatások azonosításában ezúton köszönöm Kozma István és Szigetvári Éva segítségét.

87 Névváltoztatások 1898. II. félévében. 123 055/ 1898. Az állást a tiszti címtár tanúsága szerint még 1935-ben is ő töltötte be. Aladár 1901-es névváltoztatásakor Dömsöd–Apajpusztai lakosként bukkan elő. Ld. Névváltoztatások 1901. 7153/ 1901.

88 Hunek Emil (szerk.): *Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei*. Magyar városok monográfiája. Budapest, 1931. 86. old.

89 Nézó István: *A zsidóság Kisvárdán*. Nyíregyháza, 2003. 262. old.

90 Hunek: *i. m.* 86., valamint Pesti Alfréd

(szerk.): *Magyarország orvosainak évkönyve*. Budapest, 1925. 146. old.

91 A megyei anyakönyvi másodpéldányból az derül ki, hogy az anya április 20-án „délelőtt 3 órakor”, s a Szt. László út 49. számú házban, a fiú pedig „délelőtt 10 órakor, a Bocskai I. u. 29-ben” követte el a végzetes tettet. Ld. SZSZBML, Anyakönyvi másodpéldányok, Kisvárdai 83/ 1944; 87/ 1944. A fiú halálát már április 21-én, az anyáét azonban csak április 26-án jegyezték be az anyakönyvbe.

92 Rendszabály a zsidó népre vonatkozólag (1783. március 13.) Magyar fordításban közölte Prepuk Anikó. In: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1924*. Budapest, 1992. 267. old.

visszavonta, olyannyira túllépett rajta az élet.⁹³ 1860 februárjáig kellett várni arra, hogy a zsidóság megkapja a korlátlan birtokbírhatás jogát, vagyis hogy szabadon szerezhesse földtulajdont is. A politikai emancipáció után a családtagok nemcsak a választói névjegyzékbe, hanem a legnagyobb egyenes adófizetőként az önkormányzatokba (törvényhatósági bizottság, illetve községi képviselőtestület) is bekerülhettek. A Lichtmann család bérletből származó akkumulációja azonban láthatóan nem volt olyan mértékű, hogy elegendő legyen a tartós megyebizottsági virilis tagsághoz. Községi szinten azonban súlyuk Eszláron való tartózkodásuk alatt jelentős maradt. A 20. században is Eszláron maradt József-ágbeli leány, Schwartz Sománé Lichtmann Gizella 1939-ben szatócsként hunyt el.⁹⁴ Halálát a szintén helybeli lakos leszármazott Mogyoró Hermanné, Schwartz Ilona jelentette be, akit hamarosan, 1944-ben Auschwitzban pusztítottak el. A faluból elköltözött Jakab-ágbeli legidősebb fiú, Vilmos viszont – immár Kisvárdán – nem bérlőként, hanem járási orvosként ismét bejutott a megyebizottságba. Az ő példája szemlélteti talán legmeredekebben és legmarkánsabban a család generációi által megtett ívet. Akiket az emancipáció biztatása után az eszlári riogatás nemhogy nem rettentett el, hanem további lépésekre ösztönzött a társadalmi beilleszkedés útján, ahol az utódok a legmesszebbre mentek el az integrációban, érthetően azoknak volt legnehezebb elviselni a 20. századi jogfosztás megpróbáltatásait.

93 Puskás: Zsidó haszonbérlők, *i. h.* 35–36. old.

110. c. 4.

94 SZSZBML TE, Halálózási ak. másodpld.

Függelék

A tiszzaeszlári Lichtmann család leszármazása

Mór (Monok, 1817 k. – Tiszaeszlár, 1887)	= 1. Fried Gi zel la = 2. Mayer Netti (Csenger, 1830 k. –
I. Jó zsef (Csa ba /Csenger, 1837 k. – TE, 1898)	= Rochlitz Biri (Mándok, 1847 k. –
Her mi na/Henrika (TE, 1869 –	= Rochlitz Vil mos (Mándok, 1859 k.– (1884)
Vil mos (TE, 1870 –	= Grosz Ja kab (Nyírbakta, 1860–(1905)
Gi zel la (TE, 1871 – TE, 1939)	= Schwarcz Sá mu el (Pol gár, 1858 k. – TE, 1943)
Berta (TE, 1871 k. –	= Klein Leopold (Székely, 1865 k. – (1894)
Róza (Tokaj, 1878 –	= Grünberger Hermann ([Tisza-]Salomon, 1861 – (1898)
Hentse (TE, 1879 –	
Aranka (TE, 1882 –	= Reich Gyula (Hajdúböszörmény, 1881 – (1907)

II. Jakab (Csaba/Zsadány, 1841. k. – 1900 előtt)	= Ehrenreich Mária (Felső-Ribnyicze, Ung m, 1841. k. – Nagykároly, 1908)
Gizella	= Alter Izidor (1882)
Vilmos (TE, 1865 – Kisvárdá, 1941)	= Schlesinger Elza (1879 k. – Kisvárdá, 1944)
Samu/Soma	= Czeisler Gizella
Augusta	= Spitz Mór
Emil (TE, 1869 –	= Szende Mariska (Nyírbátor,
Aladár (TE, 1871 –	
Lajos (TE, 1873 –	
III. Ábrahám (Csaba, 1844. k. –	
IV. ?	